

Μακεδονικά

Τόμ. 1

Η Κινστέρνα της εν Θεσσαλονίκη Μονής των Δώδεκα Αποστόλων

Αναστάσιος Κ. Ορλάνδος

doi: [10.12681/makedonika.9153](https://doi.org/10.12681/makedonika.9153)

Copyright © 2016, Αναστάσιος Κ. Ορλάνδος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Ορλάνδος Α. Κ. (2017). Η Κινστέρνα της εν Θεσσαλονίκη Μονής των Δώδεκα Αποστόλων. *Μακεδονικά*, 1, 377–383. <https://doi.org/10.12681/makedonika.9153>

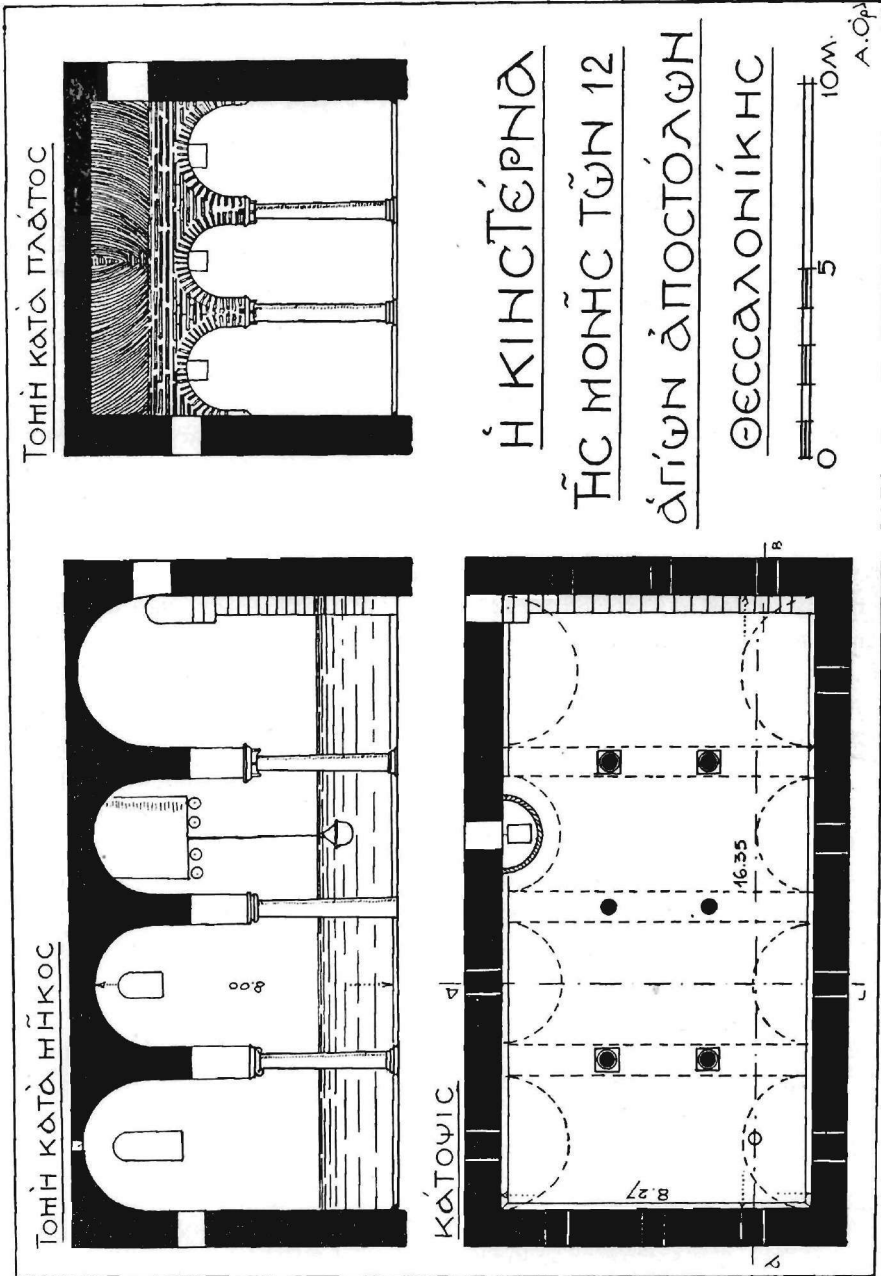
Η ΚΙΝΣΤΕΡΝΑ ΤΗΣ ΕΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΜΟΝΗΣ ΤΩΝ ΔΩΔΕΚΑ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ

Μία τῶν σπουδαιότερων μονῶν τῆς Θεσσαλονίκης ἦτο ἀναμφιβόλως ἡ κατὰ τὸ δυτικὸν μέρος τῆς πόλεως, ἐγγύτατα τῶν τειχῶν καὶ δὴ ἐντὸς αὐτῶν κειμένη, κοινῶς δ' ὀνομαζομένη τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων. 1) Τὴν ἀκριβῆ περιοχὴν καὶ τὸ σχέδιον τῆς μονῆς ταύτης δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ καθορίσῃ τις σήμερον, διότι αἱ νεώτεραι οἰκίαι τῆς πόλεως κατέλαβον, μετὰ τὴν διάλυσιν αὐτῆς, σχεδὸν ὀλόκληρον τὴν ἔκτασίν της, ἀπομείναντος ἐλευθέρου μόνον τοῦ θαυμασίου αὐτῆς καθολικοῦ, ὅπερ ἀποτελεῖ, ὡς γνωστόν, οὐ μόνον κομφοτέχνημα ἀρχιτεκτονικῆς καὶ κεραμοπλαστικῆς διακοσμῆσεως, ἀλλὰ καὶ λαμπρὸν μνημεῖον ψηφιδωτῆς καὶ γραπτῆς τέχνης. Ἀγνοοῦμεν λοιπὸν ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸν περίβολον, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὰ κελία, τὴν τράπεζαν καὶ ἄλλα συστατικά τῆς μονῆς στοιχεῖα, ἅτινα μόνον προσεκτικῆ σκαφικῆ ἔρευνα θὰ ἦτο δυνατὸν ν' ἀνεύρη καὶ ταῦτα βέβαια μόνον ἐν θεμελίοις. Πρὸς τὸ παρόν, ἐν τούτοις, διὰ μὲν τὸν καθορισμὸν τῆς περιοχῆς τῆς μονῆς ὑπάρχει σπουδαῖον στοιχεῖον: ὁ Ν. Δ. τοῦ καθολικοῦ κατὰ τὸ ἡμισυ περίπου σφζόμενος πυλῶν, διὰ δὲ τὰ λοιπὰ ἐσωτερικὰ κτίσματα αὐτῆς ἡ Β. Δ τοῦ καθολικοῦ ἡμιυπόγειος μεγάλη δεξαμενὴ ὕδατος, ἡ ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν ὀνομαζομένη κινστέρνα. Καὶ περὶ μὲν τοῦ πυλῶνος τῆς μονῆς διέλαβε πάλαι ὁ Π. Παπαγεωργίου, 2) ἀργότερον δὲ καὶ ἐγώ, 3) ἐπιχειρήσας τὴν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν σφζομένων λειψάνων ἀναπαράστασιν τῆς προσόψεως αὐτοῦ· περὶ τῆς κινστέρνας ὅμως — ἂν καὶ αὕτη ἦτο πάλαι γνωστὴ, ἀπὸ ἀπόψεως προορισμοῦ τοῦλάχιστον — δὲν ἔχομεν μέχρι τοῦδε λεπτομερεῖς πληροφορίας ἀλλ' οὔτε καὶ τὸ σχέδιον τοῦ ἐσωτερικοῦ ὀφείλεται δὲ τοῦτο ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὸ δυσπρόσιτον τοῦ ἐσωτερικοῦ αὐτῆς, ἀφ' ἑτέρου δ' εἰς τὸ ὅτι οἱ μέχρι τοῦ 1912 κατέχοντες αὐτὴν μουσουλμᾶνοι ἱερεῖς τοῦ εἰς τζαμί μεταβληθέντος καθολικοῦ (Σουούκ - Σοῦ - τζαμί) δὲν ἐπέτρεπον τὴν ἐπίσκεψίν της. Οὕτω τοῦλάχιστον ἐξηγεῖται ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ σιγὴ τοῦ Μ. Χατζηιωάννου, ὅστις ἄλλως τόσον δι-

1. Περὶ τοῦ ἀβεβαίου τῆς ὀνομασίας της ὄρα Π. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, ἐν Byz. Zeitschr. 10 (1901) σ. 39.

2. Byz. Zeitschr. 10 (1901) πίν. III.

3. ΑΝ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονική, Ἀθήναι 1917, σ. 14.

Εἰκ. 1. Ὁριζοντία και κατακόρυφοι τομαὶ τῆς κινετέρας

εξοδικῶς ὁμιλεῖ ἐν τῇ Ἀστυγραφίᾳ του περὶ « δεξαμενῶν καὶ ὑδραγωγῶν » τῆς Θεσσαλονίκης, ἀφ' ἑτέρου δ' ἡ ἰσχύτης τῶν πληροφοριῶν, ὡς παρέσχεν ὁ Παπαγεωργίου¹⁾ καὶ ἡ ἀπλή μόνον μνεία τῆς κινστέρνας ὑπὸ τῶν Diehl, Le Tourneau καὶ Saladin ἐν τῷ περὶ τῶν Χριστιανικῶν μνημείων τῆς Θεσσαλονίκης μεγάλῳ συγγράματι αὐτῶν.²⁾ Ἦδη τοῦ ναοῦ περιελθόντος καὶ πάλιν εἰς τοὺς χριστιανούς, μόνη δυσκολία πρὸς μελέτην τῆς κινστέρνας παρουσιάζετο ἡ τῆς καθόδου εἰς τὸ σχετικῶς μέγα αὐτῆς βάθος. Καὶ αὕτη ὅμως ὑπερνεκλήθη διὰ μεγάλης ξυλίνης κλίμακος, ἣν μοὶ ἐπρομήθευσε τὸ ἐφέτος ἐνεργοῦν τὴν ἀναστήλωσιν τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων συνεργεῖον τῆς Ἀναστηλώσεως ἀρχαίων μνημείων, ὅπερ καὶ μ' ἐβοήθησεν εἰς τὴν καταμέτρησιν τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς κινστέρνας, ἥς λεπτομερῆ περιγραφὴν καὶ ἀνάλυσιν χαίρω, ὅτι μοῦ δίδεται ἡ εὐκαιρία νὰ παρῶσχω εἰς τοὺς ἀναγνώστας τῶν «Μακεδονικῶν».

Ἡ κινστέρνα ἔχει τὸ σχῆμα μεγάλου ὀρθογωνίου παραλληλεπίπεδου, οὔτινος ὁ μέγας ἄξων διευθύνεται παραλλήλως πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ καθολικοῦ, κείμενος εἰς ἀπόστασιν 30 περίπου μέτρων ἀπὸ τῆς βορείου πλευρᾶς ἐκείνου. Τοῦ παραλληλεπίπεδου τούτου τὸ μὲν ἄνω τέταρτον εἶναι ὑπέργειον, τὰ δὲ ὑπόλοιπα τρία τέταρτα ἔχουσι λαξευθῆ ἐντὸς τοῦ μαλακοῦ φυσικοῦ πετρώματος. Οἱ ὑπέργειοι τοῖχοι τοῦ κτηρίου ἔχουσι πᾶχος 1.00 μ., ὑπεράνω δ' αὐτῶν ἐκτίσθησαν ἐπὶ Τουρκοκρατίας οἰκίαι, ὧν λείψανα μετὰ ξυλοδεσιῶν διτηρήθησαν εἰσέτι ὀλίγα. Αἱ ἐσωτερικαὶ διαστάσεις τῆς δεξαμενῆς εἶναι μῆκος μὲν 16.35, πλάτος δὲ 8.27 (εἰκ. 1). Λόγω τοῦ μεγάλου πλάτους ἡ κάλυψις τῆς κινστέρνας δὲν ἐγένετο δι' ἐνὸς μόνου θόλου, ἀλλὰ διὰ τεσσάρων ἐγκαρσίως διηκουσῶν καμαρῶν, ὧν αἱ δύο μέσαι ἔχουσι κατὰ τι μικροτέραν διάμετρον τῶν ἄκρων καὶ ὕψος ἀπὸ τοῦ ἐδάφους κατὰ τὴν κλεῖδα 8 μέτρων. Ἐκάστη καμάρα βαίνει ἐπὶ τοξοστοιχίας φερομένης ὑπὸ δύο κίωνων, ὥστε ἔχομεν ἐν ὅλῳ ἕξ κίονας ἐν τῷ ἐσωτερικῷ, ἥτοι διατρεῖν σύμφωνον πρὸς τὸ ἀπὸ Ἀλεξανδρείας ὀρμηθῆν ἐλληνιστικὸν σύστημα.³⁾

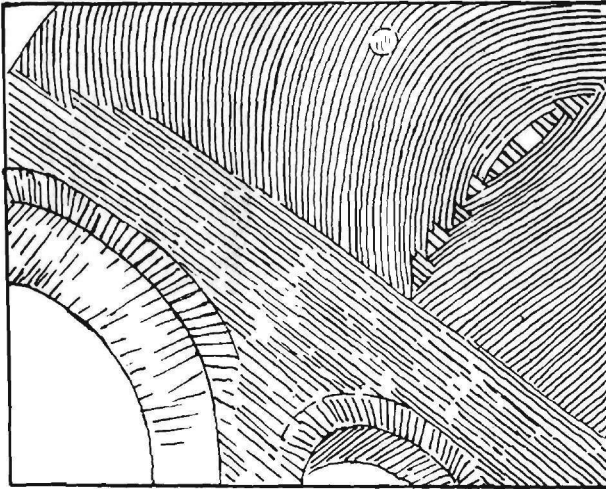
Οἱ μαρμάρينوι κίονες τῶν τοξοστοιχιῶν (εἰκ. 1) ἔχουσι ληφθῆ προφανῶς ἐξ ἀρχαίων κτηρίων, φέρουσι δ' οἱ μὲν ἄκροι ἀνατολικοὶ καὶ δυτικοὶ ἠπλοποιημένας ἰωνικὰς μετὰ πλίνθων βάσεις, ἐν ᾧ οἱ μέσοι πατοῦσιν ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ διὰ πλακῶν ἐστρωμένου ἐδάφους τῆς κινστέρνας. Οἱ κορμοὶ τῶν εἶναι μονόλιθοι καὶ ἀροῦσθῶτοι παρουσιάζοντες καὶ μείωσιν. Ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐνίων ἕξ αὐτῶν ἐπιφανείας φιλόθρησκοι μαῖστορες — πιθα-

1. ἔ. ἀ. σ. 38.

2. DIEHL, LE TOURNEAU, SALADIN, Les monuments chrétiens de Salonique, Paris 1918, σ. 200.

3. Περὶ τῆς διατάξεως τῶν μοναστηριακῶν κινστερνῶν καὶ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας παραπέμπω εἰς τὸ σχετικὸν κεφάλαιον τῆς Μοναστηριακῆς ἀρχιτεκτονικῆς μου (Ἀθῆναι 1927 σ. 71 ἔ.).

νώτατα μοναχοί — ἐλάξουσιν σταυρούς, ὧν εἰς συνοδεύεται καὶ ἀπὸ τὴν γνω-
στὴν φράσιν $\frac{IC}{NI} \left| \frac{XC}{KA} \right.$ Ἰ(ησοῦ)ς Χ(ριστοῦ)ς Νι-Κᾶ. Ὡς κιονόκρανα ἐχρημο-
ποιήθησαν διὰ μὲν τοὺς κίονας τῶν ἄκρων τοξοστοιχιῶν ἀρχαῖα ἰωνικὰ μετ' ἑπιθήματος λοξομήτου, (εἰκ. 1) διὰ δὲ τοὺς 2 μέσους ἀντεστραμμέναι μετὰ πλίνθου ἰωνικαὶ βάσεις. Τὰ ἐπὶ τῶν κίωνων βαίνοντα τόξα κατεσκευάσθησαν διὰ μεγάλων ἐρυθρῶν πλίνθων (πάχ. 0.04) καὶ παχέος ὑδραυλικοῦ κονιά-
ματος, δι' ὁμοίων δὲ πλίνθων ἐξετελέσθησαν καὶ οἱ τέσσαρες κυλινδρικοὶ θόλοι τῆς ὀροφῆς (βαγενοκαμάραι), ὧν ἰδίας προσοχῆς ἄξιος εἶναι ὁ τρό-
πος τῆς ἐκτελέσε-
ως. Πράγματι αἱ
καμάραι αὗται ἔ-
χουσι κατασκευα-
σθῆ δι' ἐγκαρσίων
δακτυλίων, οἵτινες
ὅμως δὲν ἐτέθησαν
κατακορύφως ἀλλὰ
μὲ κλίσιν, οἱ μὲν
τοῦ βορείου ἡμί-
σεως ἐκάστης κα-
μάρας πρὸς βορ-
ρᾶν, οἱ δὲ τοῦ νο-
τίου πρὸς νότον
(εἰκ. 2). Τὸ διὰ
δακτυλίων σύστη-
μα κατασκευῆς, καὶ
δὴ τὸ διὰ κεκλιμέ-

Εἰκ. 2. Λιάταξι τῶν θολωτῶν ὀροφῶν τῆς κινστέρας

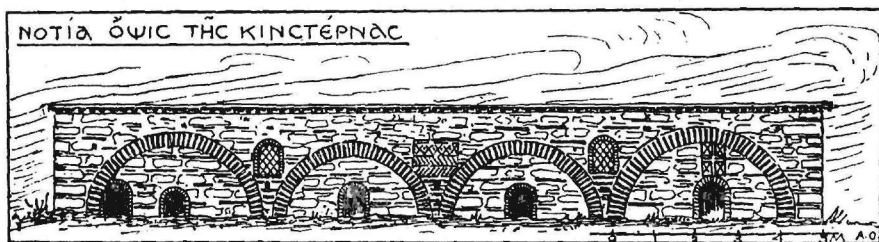
νων, μαρτυρεῖ σαφῶς ὅτι οἱ θόλοι κατεσκευάσθησαν ἄνευ τῆς βοηθείας ξυλοτύπων (καλουπιῶν). Ἡ μέθοδος αὕτη δὲν εἶναι βεβαίως ἐφευρέσεις τῶν Βυζαντινῶν διότι οἱ Ἀσσύριοι καὶ μετ' αὐτοὺς οἱ Ῥωμαῖοι τὴν εἶ-
χον χρησιμοποιήσει, δι' ὑπογίους ὅμως μόνον ὄχετους μικρᾶς διαμέτρου, ¹⁾ ἐν ᾧ οἱ Βυζαντινοὶ τελειοποιήσαντες τὸ σύστημα, ἐφήρμοσαν αὐτὸ εἰς μεγά-
λης διαμέτρου καμάρας καὶ δὴ συχνότατα, ²⁾ λόγῳ τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς
ταχύτητος τῆς ἐκτελέσεώς του. Εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς κινστέρας τῶν Δώ-

1. J. DURM, Die Baukunst der Etrusker und Römer, ² Stuttgart, 1905 σ. 256 εἰκ. 275 (Κορσαβάδ). Καὶ ἐν Ἀθήναις εὐρέθησαν πρό τινος ὑπόγειοι ρωμαϊκῶν χρόνων ὄχετοι ὁμοίως κατασκευασμένοι κατὰ τὴν ἐσκαφὴν τοῦ διὰ τὸ μνημεῖον τοῦ Ἀφανοῦς Στρατιώτου χώρου πβλ. Γ. ΜΥΛΩΝΑΝ, Ἄργ. Δελτίον τ. 14, παράρτ. σ. 46 εἰκ. 7.

2. A. CHOISY, L'art de bâtir chez les Byzantins, Paris 1883 σ. 32.

δεκα Ἀποστόλων δύο συνεργεῖα θὰ εἰργάσθησαν εἰς ἑκάστην καμάραν ταυτοχρόνως, τὸ μὲν τοποθετοῦν τοὺς τοῦ βορείου ἡμίσεος τὸ δὲ τοὺς τοῦ νοτίου ἡμίσεος δακτυλίους, οἵτινες προσεκολλῶντο πρὸς ἀλλήλους τῇ βοηθείᾳ παχέος ὑδραυλικοῦ (διὰ κορασανίου) κονιάματος, τῶν ἀκραίων στηριζομένων ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τοῦ κτηρίου, οἵτινες κατεσκευάσθησαν ἐπίτηδες παχεῖς ἵνα παρέχωσι τὴν ἀναγκαίαν ἀντίστασιν. Ἡ συνένωσις τῶν δύο τμημάτων ἐν τῷ μέσῳ ἐγένετο ἐν μέρει διὰ πλοκῆς τῶν κεκλιμένων δακτυλίων καὶ ἐν μέρει διὰ παρεμβολῆς πλίνθων διηκουσῶν παραλλήλως πρὸς τὰς γενετείρας τοῦ κυλίνδρου, ὡς ἡ εἰκὼν 2 δεικνύει.

Τὸ ὕδωρ ἤρχετο εἰς τὴν κινστέρναν μακρόθεν, διὰ πηλίνων σωλήνων εἰσβαλλόντων εἰς ὑψηλὸν αὐτῆς σημεῖον. ¹⁾ Πρὸς ἀποφυγὴν δὲ διαρροῶν τὰ μὲν ἐσωτερικὰ τῆς δεξαμενῆς τοιχώματα εἶναι ἐπικεχρισμένα μέχρις ὕψους 6 περιήπου μέτρων διὰ σκληροῦ ὑδραυλικοῦ κονιάματος, αἱ δὲ εἰσέχουσαι ὀριζόντιαι καὶ κατακόρυφοι δῖεδροι γωνίαι διὰ παχέος κονιάματος τομῆς τετάρτου κύκλου, ὡς ἐγένετο καὶ εἰς τὰς ὁμοιαῖκὰς δεξαμενάς.

Εἰκ. 3. Ἀναπαράστασις τῆς νοτίας ὄψεως τῆς κινστέρνας

Ἡ ἀντλησις τοῦ ὕδατος ἐγένετο εἴτε ἀπὸ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τῆς κινστέρνας, ἥτις ἐσχημάτιζε δῶμα (εἰκ. 3), τῇ βοηθείᾳ κάδων καταβιβαζομένων διὰ στρογγύλων ὀπῶν, ὧν τινες παρατηροῦνται κατὰ τὴν κλεῖδα τῶν καμαρῶν (εἰκ. 2), κυρίως ὅμως διὰ πύργου κυλινδρικοῦ κατεσκευασμένου εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ δευτέρου ἀπὸ δυσμῶν διαμερίσματος τῆς νοτίας πλευρᾶς. Ὁ πύργος δ' οὗτος ἐστηρίζετο ἐπὶ τεσσάρων ὀριζοντιῶς τοποθετημένων κορμῶν μαρμαρίνων κιόνων, ὧν τὸ μὲν ἡμισυ ἐξεῖχε πρὸς τὸ κενὸν τὸ δ' ἕτερον ἡμισυ ἦτο ἐνδομημένον (εἰκ. 1). Μεταξὺ δὲ τῶν δύο μέσων κιόνων κατελείπετο ὀρθογώνιον κενόν, δι' οὗ κατεβιβάζετο ὁ πρὸς ἀντλησιν κάδος ἢ ἡ ὕδρεια.

1. Κατὰ τὸν π. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ (Byz Zeitschr. 10 (1901) σ. 38) τὸ ὕδωρ ἤρχετο ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκ τῆς κοιλάδος τοῦ Οὐρουντζούκ, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐκ τοῦ βορείως τῆς πόλεως λεκανοπεδίου τοῦ Λεμπέτ.

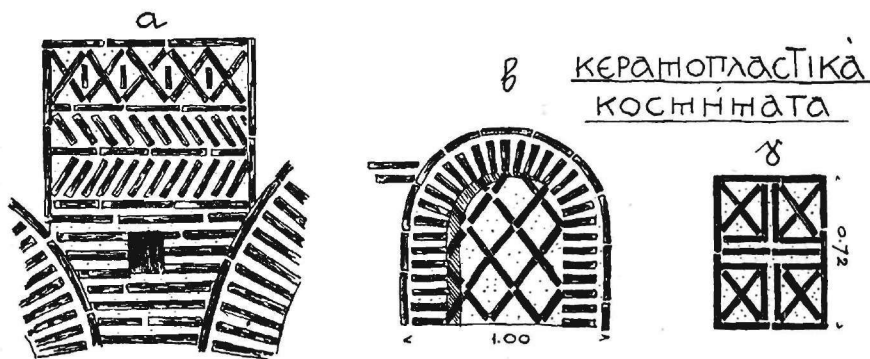
Ἐπὶ τῆς δεξιᾶς ἡ ἀπὸ τοῦ ἰσχυροῦ ἰλύου ἐκαθαρίζεται 1ον) δι' ἐκκενώσεως τοῦ ὕδατος (ἐπιτυγχανομένης τῇ βοηθείᾳ ἀγωγῶν ἀναχωροῦντος ἀπὸ τοῦ χαμηλοτέρου σημείου τοῦ πυθμένος) καὶ 2ον) δι' ἀφαιρέσεως τῆς ἰλύου δι' ἐργασιῶν κατερχομένων μέχρι τοῦ πυθμένος, τῇ βοηθείᾳ κτιστῆς κλίμακος πλάτους 0.35 κατεσκευασμένης κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν (εἰκ. 1) καὶ συγκοινωνούσης πρὸς τὸ ἐξωτερικὸν διὰ τοξωτῆς θύρας, ἣτις σώζεται μέχρι σήμερον (εἰκ. 3).

Εἰκ. 4. Ὅπισις τμήματος τῆς νοτίου πλευρᾶς τῆς κινιστέρνας

Τὸ ὑπέργειον τμήμα τῆς κινιστέρνας ἦτο κατεσκευασμένον διὰ πλακοειδῶν λίθων καὶ πλίνθων (εἰκ. 4) ἔφερε δὲ κατὰ πάσας αὐτοῦ τὰς πλευρὰς τοξωτὰ παράθυρα (εἰκ. 3) χάριν φωτισμοῦ τοῦ ἐσωτερικοῦ. Σήμερον τὰ παράθυρα ταῦτα εἶναι πεφραγμένα (εἰκ. 4), διακρίνονται ὁμῶς σαφῶς ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ. Ἐκαστον ἐξ αὐτῶν ἀντιστοιχεῖ πρὸς ἓν διαμέρισμα τῆς κινιστέρνας. Ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς, ἣτις βλέπει πρὸς τὸ καθολικόν, διακρίνονται ἐπίσης τέσσαρα πλίνθινα τόξα ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τὰς ἐσωτερικὰς καμάρας (εἰκ. 3 καὶ 4). Τὰ μεταξὺ τῶν τόξων τούτων τύμπανα, ὡς καὶ τινὰ τῶν ὑπ' αὐτὰ, φέρουσι, χάριν ποικιλίας καὶ κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα, ὧν σπουδαιότερα εἶναι τὰ ἐξῆς τρία: (εἰκ. 5) α) Ὁρθογώνιον διαιρούμενον εἰς τρεῖς ὀριζοντίας ζώνας, ὧν ἡ μὲν ἄνω πληροῦται διὰ χιαστὶ τεθειμένων πλίνθων, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται κατακόρυφα ἰῶτα, ὥστε ἐν συνδυασμῶ νὰ ἀποδίδεται τὸ μονογράφημα Ι - Χ (= Ἰησοῦς Χρι-

στός). β) Τοξωτὴ ἀβαθὴς κόγχη, τὸ τύμπανον τῆς ὁποίας κοσμεῖται διὰ πλινθίνων ρόμβων. Ἀνάλογον διακόσμησιν εὐρίσκομεν εἰς τὰς τυφλὰς ἀψίδας τῶν Ἀγ. Ἀναγύρων τῆς Καστοριᾶς (11^{ου} αἰ.)¹⁾ κλπ. γ) Ὁρθογώ-

Εἰκ. 5. Λεπτομέρεια τῶν κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων τῆς κινστέρνας

νιον διαστάσεων 0.72×0.52 μ. φέρον ἐν τῷ μέσῳ σταυρόν, τὰ τέσσαρα διαμερίσματα τοῦ ὁποίου πληροῦνται ἕκαστον δι' ἑνὸς Χ. Τὸ εἰς πύλας μοναστηριακῶν ναῶν ἀπαντῶμενον κόσμημα τοῦτο ἀναλύεται, ὡς γνωστόν, εἰς τὸ ρητὸν Χ(ριστός) Χ(ριστιανοῖς) Χ(άριον) Χ(αρίζει).

Ἡ μεγάλη χωρητικότης τῆς κινστέρνας (750 περίπου κυβικὰ μέτρα) προϋποθέτει οὐ μόνον ἀνάλογον ἀριθμὸν μοναχῶν, ἀλλὰ καὶ πλοῦτον καὶ εὐημερίαν τῆς μονῆς τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων, ἣν ἄλλως τε μαρτυρεῖ καὶ ἡ ἐσχάτως ἀποκαλυφθεῖσα ψηφιδωτὴ διακόσμησις τοῦ καθολικοῦ, πρὸς τὸ ὁποῖον ἡ κινστέρνα πρέπει νὰ θεωρηθῇ σύγχρονος.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Κ. ΟΡΑΝΔΟΣ •

1. Ἀρχεῖον τῶν βυζαντ. μνημείων τῆς Ἑλλάδος τ. Δ' σ. 19 εἰκ. 9